

Marek Gosztyła

Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla

Wyjątkowe położenie Przemyśla stawia to miasto w grupie najpiękniejszych w południowo-wschodniej części Polski. Urzeka także jego panorama – miasto miało szczęście do odwiedzających go artystów malarzy, stąd duża liczba wykonanych na płótnach pejzaży poświęconych temu wyjątkowemu położeniu geograficznemu.¹ To stare historyczne miasto miało też szczęście do dokumentalistów takiej miary jak Jan Długosz, który w swoich kronikach poświęcił mu sporo miejsca. Długa jest też lista pozycji literatury, na kartach której opisano gród². Przemyśl uważany jest za najstarsze miasto na kresach wschodnich Rzeczypospolitej. Starodawny ośrodek miejski położony jest na pograniczu dwóch krain geograficznych Pogórza Dynowskiego i Kotliny Sandomierskiej, w dolinie rzeki San³. Znajdują się tutaj, w miejscowości Pikulice, najstarsze ślady pobytu człowieka na terenie południowo-wschodniej Polski, sprzed 40 000 – 30 000 lat przed narodzeniem Chrystusa⁴.

Diecezja przemyska jest chronologicznie najstarszą strefą schrystianizowaną spośród ziem wchodzących obecnie w skład państwa polskiego i prawdopodobnie tutaj znajdują się korzenie kultu mariologicznego (maryjnego) z wizerunkami Najświętszej Maryi Panny i Chrystusa (VI wiek) umieszczonymi na słonecznym kamieniu, czyli heliotropie⁵. W okresie wędrówki ludów od V do VII wieku Przemyśl i okolice był zamieszkiwany przez Chorwatów, natomiast od VIII wieku przez Lechitów, zwanych w zlatynizowanej formie Lechitae, po grecku Lechoi i Lędzanie, na Rusi nazywanych Lachami, na Litwie Lenka i na Węgrzech Lengyel. Nazwy te, występujące od VIII wieku, oznaczają obecnie Polaków. Przemyśl należał do naczelnych grodów tego ludu. Z kolei źródła ruskie zanotowały księcia lędzińskiego Włodzisława, a polskie kroniki podają zgodnie, że książę lechic-

ki Przemyśl – Lestek po wywalczeniu suwerenności dla kraju w VIII wieku *miasto nad Sanem rzeką pod górą założył, a od swego imienia Przemyślem przeważał*⁶. Z tamtych czasów pozostały obecnie umocnienia miasta przedlokacyjnego na wzgórzu Wysokie Góry i Zniesienie, o powierzchni około 43 hektarów⁷.

Gród przemyski, jak wskazują badania, został wzniesiony w tzw. Bramie Przemyskiej. Od 1087 roku Przemyśl stał się siedzibą księstwa przemyskiego. W połowie XII wieku wzniesiono na zamku okazałą cerkiew z fundacji ks. Wołodora, zaś w rejonie dzisiejszej katedry dużych rozmiarów rotundę św. Mikołaja. Od XIII wieku powstaje szereg dalszych świątyń klasztornych: Dominikanów i Franciszkanów. Wieki XII i XIII są najbardziej burzliwe w dziejach miasta, duża liczba panujących książąt doprowadza swoją polityką do interwencji zbrojnej Polaków, Węgrów i Rusinów. Od 1340 roku Kazimierz Wielki na miejscu starego grodu wznosi zamek murowany⁸ w stylu gotyckim.

W XV i XVI wieku w Przemyślu buduje się wiele okazałych budowli: ratusz, bóżnicę, cerkiew katedralną, katedrę oraz klasztory i łaźnie. Rynek zabudowuje się kamienicami podcieniowymi zwieńczonymi attyką. Nie omijały miasta klęski, najgroźniejsze z nich to napady Tatarów, Wołochów oraz pożary, co stało się przyczyną obwarowania miasta murami.⁹ Według zasad obronnych stosowanych w XVI-XVII wieku wybudowano klasztory znajdujące się poza murami miejskimi. Spełniały one rolę barbakanów chroniących bramy. Powstały wtedy klasztory Reformatorów i Benedyktynek¹⁰. W okresie kontrreformacji powstają nowe zgromadzenia klasztorne: jezuita (1618), reformaci (1627), bonifratrzy (1678), misjonarze (1685), bazylianie i inne. Przemyśl w końcu XVII wieku mógł liczyć 17 kościołów i 10 klasztorów.

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Stopniowy upadek Przemysła następuje w połowie XVII wieku, w dobie wojen szwedzkich. W drugiej połowie XVII wieku liczba mieszkańców zmniejsza się do tego stopnia, że wiele kamienic stoi pustych. Nikt nie dbał o ich remonty, pozabawione opieki mury miejskie i ratusz ulegały niszczeniu¹¹. Podczas pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku Przemysł wraz z całą Galicją przypadł Austrii. Miasto stało się stolicą jednego z 20 cyrkułów. Rozebrano wtedy ratusz i mury miejskie, kasacji uległy zgromadzenia dominikanów, dominikanek, bonifratrów, karmelitów, jezuitów i bazylianów. W klasztorze dominikanów umieszczono urząd cyrkułu, a u dominikanek szpital wojskowy¹². Pierwsza połowa XIX wieku w dziejach Przemysła jest okresem zastoju. Klęski, powodzie (1836, 1837, 1849), zarazy (1831, 1849) i głód (1830, 1847) były czynnikami wstrzymującymi rozwój miasta¹³. Druga połowa przyniosła ożywienie gospodarcze, kulturalne i polityczne. W 1861 roku powstała kolej łącząca Przemysł z Wiedniem, Krakowem i Lwowem, wkrótce druga linia połączyła Przemysł z Budapesztem¹⁴.

W czasie pierwszej wojny światowej Przemysł odegrał ważną rolę jako twierdza pierwszej kategorii. Miasto przeszło dwa oblężenia. Druga połowa XIX i początek XX wieku wywarły silne piętno na rozbudowie miasta. Eklektyzm i secesja to styl większości budowli tego czasu, które pobudowano na nowym rozplanowaniu, poza obrębem murów średniowiecznych. Modernizm również zaznaczył się w architekturze miasta. Okres międzywojenny nawiązywał do prądów kulturowych austriackich z bogactwem dekoracji fasad budynków¹⁵. W okresie II wojny światowej spaleni uległo 45% miasta, głównie cała zabytkowa dzielnica żydowska i większa część przedmieścia. Częściowemu zniszczeniu uległa katedra przemyska i fronton kościoła franciszkanów, na Zasaniu poważnie uszkodzone (spalone) zostały budynki klasztoru (szkoła) Benedyktynki i kościół¹⁶.

Obecnie Przemysł przeżywa recesję. Być może wejście Polski do Unii Europejskiej stworzy kolejną szansę dla miasta na jego rozwój.

Pokrótkie naszkicowane tło historyczne pozwoli zwrócić uwagę na istotę rewaloryzacji Przemysła.

Przedmiotem artykułu jest problematyka ochrony zabytków Przemysła, przez którą można rozumieć *idee przekazania ich wartości historycznych, artystycznych i użytkowych przyszłym pokoleniom jako świadectwo rozwoju cywilizacji w danym okresie*¹⁷. Miasto posiada wiele cennych zabytków, są to jednak tylko resztki imponującego dorobku architektonicznego, który został uszczuplony przez kataklizmy dziejowe i żywioły, ale również i przez samych

użytkowników na skutek zmieniającej się mody i upodobań estetycznych. W swojej ponad 1000-letniej historii przetrwało jako jeden z najstarszych śródmiejskich zespołów urbanistycznych w Polsce. Wartość jego podkreśla wpis do rejestru zabytków w 1972 roku.

Rynek Przemyski otaczają tylko trzy pierzeje. W pierzei północnej zachowały się kamienice nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Kamienice te w ostatnich latach nie były poddane pracom restauratorskim, ale ogólnie znajdują się w dobrym stanie. Najlepiej zachowanym obiektem jest oznaczony numerem 1 gmach Urzędu Miejskiego. Pozostałe kamienice wymagają przeprowadzenia prac restauratorskich, w szczególności dom nr 3, na którym widoczna jest spróchniała stolarka okienna, jak również tynk odpadający z elewacji frontowej. Renowacji wymaga także fasada kamienicy nr 5 o bogatym detalu architektonicznym, który znajduje się w bardzo złym stanie. Elewacja kamienicy nr 7 jest w złym stanie technicznym, odpadają kawałki gzymsu, stolarka okienna jest skorodowana biologicznie.

Pierzeję wschodnią tworzą kamienice nr 8, 9, 10, 11, 12, 13. Kamienice te posiadają dużą wartość architektoniczną. W ostatnich latach elewacje wszystkich tych budynków zostały odnowione.

Pierzeja południowa, w skład której wchodzi kamienice nr 14, 15, 16, 17, 18, 19, jest niekompletna, ponieważ brakuje dwóch kamienic oznaczonych numerami 20 i 21, zniszczonych w XX wieku¹⁸. W tej pierzei znajdują się najcenniejsze kamienice pochodzące z przełomu XVI i XVII wieku, lecz są one również w złym stanie. W ostatnich latach nie były prowadzone we wnętrzach tych kamienic prace restauratorskie. W najgorszym stanie pozostają fasady kamienic nr 14, 15, 17 i 18, od których odpadają kawałki tynku i pęka detal architektoniczny.

Zamek, leżący na wzgórzu kryjącym najcenniejsze nawastrzenia kulturowe, jest w dobrym stanie, wymaga jednak przeprowadzenia prac konserwatorskich, głównie budynku bramnego. W 1992 roku zakończona została rewaloryzacja wzgórza zamkowego trwająca 24 lata, odbudowano czworoboczną basztę południową i cylindryczną zachodnią, na dziedzińcu wykonano replikę rotundy i palatium¹⁹. Mury zamku, otoczone gęstą szatą roślinną, są mało widoczne w sylwecie miasta. Gęsta roślinność otaczająca zamek wpływa na stan zawilgocenia zabytkowych murów. Wielokrotnie tą kwestię na spotkaniach Zespołu ds. rewaloryzacji starego miasta Przemysła podnosił prof. K. Kuśnierz.

Opierając się tylko na wybranych przykładach zabytków architektury, za główne przyczyny ich niszczenia można uznać:

1. brak programów określających ochronę zabytków,
2. wprowadzanie nadmiernych przekształceń architektonicznych skutkujących zmianą autentyczności form i materiału, głównie zabytkowych kamienic,
3. źle prowadzone prace restauratorskie, renowacyjne, konserwatorskie, powodujące deformacje lub eliminacje substancji zabytkowej,
4. brak dbałości ze strony właścicieli, głównie zabytkowych kamienic; brak bieżących i kompleksowych prac konserwatorskich,
5. brak dostatecznego zrozumienia wśród wielu użytkowników potrzeby ochrony obiektów zabytkowych i korzyści społecznych wynikających z odpowiedniego ich zagospodarowania.

Miasto Przemysł, w którym zachowało się dziedzictwo kulturowe o randze europejskiej, powinno być objęte programem rewaloryzacyjnym zapewniającym zabezpieczenie i utrzymanie wielowiekowego dorobku. Do najczęściej wymienianych wskazań i zaleceń, które powinny znaleźć się w takim opracowaniu, a następnie być przestrzegane w procesie realizacyjnym, należą:

1. zachowanie historycznego i złożonego układu urbanistycznego Starego Miasta, będącego przestrzennym świadectwem jego tożsamości kulturowej (w tym miejscu rodzi się pytanie, czy w sposób dogłębny ze stanowiska konserwatorskiego przeanalizowana została lokalizacja współczesnego gmachu muzeum na terenie historycznego tzw. miasta żydowskiego? Taka inwestycja rodzi nową czasoprzestrzeń w wielowiekowym krajobrazie. Przemysł, miasto o bogatej historii, postrzegane jest jako zespół o wybitnych walorach panoramicznych i kulturowych. Zachowane zabytki architektury i budownictwa świadczą o pełnieniu przez miasto roli ważnego ośrodka gospodarczego i kulturalnego);
2. stałe monitorowanie zmian, jakie zachodzą w przestrzeni zabytkowej i podejmowanie działań konserwatorskich;
3. rewaloryzacja zabytkowych kamienic z XVI wieku przekształconych w XIX wieku, z przywróceniem podcieni w pierzei bloku wschodniego, tam gdzie ich istnienie jest udokumentowane;
4. rewaloryzacja kamienic z XIX – XX wieku, z zachowaniem ich charakteru mieszkalnego z wbudowanymi usługami;
5. zabezpieczenie oryginalnej substancji zabytkowej z różnych okresów:
  - przed uszkodzeniami powodowanymi nieodpowiednim użytkowaniem (wprowadzaniem nowych niekorzystnych programów),

- przed kreowaniem nadmiernych przekształceń, które niszczą autentyczność zabytków,
  - powstrzymywanie procesów degradujących środowisko zabytków,
  - stopniowa likwidacja niekorzystnego oddziaływania ciężkiego ruchu transportowego;
6. tworzenie dogodnych warunków sprzedaży kamienic i stosowanie zachęt (w ramach posiadanych możliwości prawnych) do podejmowania prac restauratorskich zgodnie z wymogami konserwatorskimi²⁰.

Przymierzając się do stworzenia programu rewaloryzacji miasta, w pierwszej kolejności należy uwzględnić czynniki wewnętrzne i zewnętrzne, potencjalnie zagrażające funkcjonowaniu zabytków, a następnie określić stan techniczny i zakres prac restauratorskich. W Przemysłu wyłania się również potrzeba opracowania programu opieki nad zabytkami, w którym cele i kierunki działań należałoby oprzeć na głosie społeczeństwa. Od władz miasta należałoby oczekiwać opracowywania programów informacyjnych, w których zwracano by uwagę na utrzymanie tożsamości kulturowej miasta.

Kolejną ważną sprawą w procesie rewaloryzacji Przemysłu byłoby przeciwstawianie się standaryzacji i unifikacji, poprzez wznoszenie obiektów o indywidualnym charakterze, komponujących się z krajobrazem kulturowym. Uwagę na to zwrócił prof. K. Kuśnierz w 1998 roku, podczas sezonu konserwatorskiego odbywającego się w Kalwarii Pałacowskiej. Dzielnica Podgórze w okresie ostatnich 20 lat pokryta została bezładem kompozycyjnym. Tak więc w poprawnie założonym procesie rewaloryzacyjnym należałoby większą uwagę zwrócić na ochronę i zachowanie panoramy miasta.

Słusznym również założeniem konserwatorskim byłoby podjęcie przez władze miejskie starań o uznanie Przemysłu przez Prezydenta RP za pomnik historii, w celu zachowania m.in.:

- historycznej przestrzeni urbanistycznej, posiadającej szczególną wartość dla kultury i nauki,
- dorobku artystycznego i architektonicznego, oraz wielokulturowego mniejszości narodowych zamieszkujących miasto (zabytki architektury żydowskiej oraz sztuki cerkiewnej).

Należy również przyjąć i założyć, że nie może być programu rewaloryzacji, który zawierałby rozwiązania o charakterze stałym. Zmieniają się zagrożenia dla przestrzeni zurbanizowanej i zmieniają się stosowane w gospodarce technologie.

Dla miasta Przemysłu istnieje pilna potrzeba opracowania oddzielnego programu ratowania Twierdzy Przemysł, która jeszcze w sposób czytelny obrazuje rozwój systemów obronnych w Eu-

ropie z XIX i XX wieku. Fortyfikacje militarne powstające wieloetapowo wkomponowane w krajobraz kulturowy poszerzają wartość przestrzeni zabtkowej.

¹ K. Arłamowski, *Rozwój przestrzenny Przemyśla*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, XV, Poznań 1955, s. 161-188.

² O. Albin Sroka ORF, *Franciszkański kościół św. Antoniego w Przemyślu*, Przemyśl 1992, s. 13.

³ M. Chilczuk, *Województwo rzeszowskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1962, s. 15.

⁴ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Przemyślu i okolicy*, Przemyśl 1917, s. 18.

⁵ A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, [w:] *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, Rzeszów 1968, s. 29.

⁶ Tamże, s. 28-87.

⁷ Tamże, s. 80.

⁸ A. Kunysz, *Przemyśl tysiącletni gród nad Sanem*, [w:] *Przemyśl miasto zabytków i kultury*, Kraków 1986, s. 8-11.

⁹ Tamże, s. 15.

¹⁰ Tamże, s. 18-19.

¹¹ Tamże, s. 21-24.

¹² S. Kryciński, *Przemyśl i Pogórze Przemyskie*, Pruszków – Olszanica 1997, s. 62.

¹³ A. Kunysz, *Przemyśl tysiącletni...*, dz. cyt. s. 29.

Fot. Katarzyna Motyl

¹⁴ S. Kryciński, dz. cyt., s. 62-63.

¹⁵ A. Kunysz, *Przemyśl tysiącletni...*, dz. cyt., s. 35.

¹⁶ J. Rożański, *Przemyśl, przewodnik*, Przemyśl 1993, s. 52.

¹⁷ A. Kadłuczka, *Ochrona zabytków Krakowa*, Kraków 1986, s. 4.

¹⁸ J. Rożański, dz. cyt., s. 70.

¹⁹ M. Gosztyła, M. Proksa, *Zamki, pałace, klasztory woj. przemyskiego*, Przemyśl 1995, s. 17.

²⁰ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Przemyśla*, Praca zbiorowa, Przemyśl – Warszawa 2000, s. 16-22.

Fot. Katarzyna Motyl

